

» **D**ET VIGTIGE ER, at vi i Danmark siden 1864 har kombineret nation og stat, og derfor bor vi i en nationalstat. Med ordet nationalstat angiver vi, at staten ikke er neutral.

Den har altid allerede en national og kulturel komponent indbygget« (Hauge 2013: 20). Den danske stat er altså ifølge lektor i nordisk sprog og litteratur Hans Hauge ikke værdineutral, og han peger endvidere på, at skolen heller ikke er det. Siden 1993 har den ifølge Hauge derfor været kulturforkyndende, da man på det tidspunkt skrev ind i folkeskoleloven, at børnene skulle gøres fortrolige med dansk kultur. Før forkyndte skolen evangelisk-luthersk kristendom, nu forkynnder den dansk kultur, er hans vurdering. Dansk kultur indtager en central plads i folkeskolens formål, hvor det hedder, at eleven skal gøres fortrolig med den danske kultur:

Folkeskolens formål:

»Folkeskolen skal i samarbejde med forældrene give eleverne kundskaber og færdigheder, der: forbereder dem til videre uddannelse og giver dem lyst til at lære mere, gør dem fortrolige med dansk kultur og historie, giver dem forståelse for andre lande og kulturer, bidrager til deres forståelse for menneskets samspil med naturen og fremmer den enkelte elevs alsidige udvikling (Undervisningsministeriet 2010 § 1., stk. 1).

Tidligere undervisningsminister Bertel Haarder har i den forbindelse sagt, at han » [...] gerne vil understrege forskellen i ordvalget. Eleverne skal gøres »fortrolige« med dansk kultur og få »forståelse« for andres kultur« (Haarder 2006: 17). Ifølge Haarder var det ham, der fik indført denne ordlyd. Det er imidlertid omdiskuteret. Ordlyden kom ind i 1993, hvor Ole Vig Jensen var undervisningsminister. Ifølge Thorkild Theisen, tidligere chefredaktør på tidsskriftet

Brandt, Ave Kirstine & Pia Brøtt
(2014): Gud i skolen, Religion
dilemmaer i skolens praksis, Forlaget
UCC, s. 117-134

tet *Folkeskolen*, var der uenighed partierne imellem, om hvorvidt det danske kulturgrundlag skulle med i formålsparagraffen, og han siger videre: »Et kompromis, hvor der skelnes mellem fortrolighed med og forståelse for, blev til sætningen: 'Folkeskolen skal gøre eleverne fortrolige med dansk kultur og bidrage til deres forståelse for andre kulturer og for menneskets samspil med naturen', som Bertel Haarder har taget ansvaret og æren for, selv om det var den radikale Ole Vig Jensen, der sad for bordenden som undervisningsminister« (Thejse 2009: 7). Ordvalget viser, at dansk kultur vægtes højere end andre kulturer. Fortrolighed signalerer indforståethed og vaner, hvorimod forståelse handler om noget, man ikke selv er en del af. Den skole, Haarder ønsker, er en monokulturel skole. Haarder understreger videre, at kristendommen er grundlaget for dansk kultur, hvorfor der skal undervises i kristendom og de bibelske fortællinger i faget kristendomskundskab.

Det skal i det følgende ikke handle om faget kristendomskundskab og de fagpolitiske diskussioner, det afstedkommer, men i stedet om måden, hvorpå religion optræder i folkeskolen gennem fx religiøse traditioner og markering af helligdage. I kapitel 2 nævnte vi forskeren Sidsel Vive Jensen, der på baggrund af interview med skoleledere påpeger, at mange skoleprofessionelle ikke anser markering af folkekirkelige traditioner som religion, fordi man i udgangspunktet betragter den danske folkeskole som sekulariseret og religion som en privatsag. I kapitel 4 var vi inde på, hvor traditionen med at betragte religion som privatsag stammer fra. I det følgende skal vi se på, hvorfor vi ofte karakteriserer den danske form for kristendom som kulturkristendom. Man må nemlig formode, at det har en stor betydning for de skoleprofessionelle og forældres forhold til folkekirkelige traditioner i folkeskolen. Vi skal også gennem vores interviewpersoner vise, hvad det kan handle om, når skolen afholder juleafslutning i den lokale sognekirke i december. Handler det om kristendom eller om dansk kultur? Som det vil fremgå af det følgende, er der en del af vores interviewpersoner, der ikke umiddelbart opfatter juleafslutningen som en religiøs handling, men snarere som en kulturel tradition. Endvidere skal vi diskutere, i hvilket omfang en lærers religiøse baggrund kan komme i spil med skolens værdier med af-

fortrolig vs
fortrolig

ønske om
monokulturel
skole

sæt i en sag om en muslimsk mandlig censor, der af religiøse grunde ikke ville give hånd til kvindelige elever. Hvad vægter højest: eleveres ret til ligestilling eller læreres ret til religionsfrihed? Afslutningsvis vil vi rette fokus imod, hvilken rolle den kristne kulturarv skal spille i folkeskolen, samt se nærmere på anbefalingerne fra forskningsprojektet *Religious Diversity and Secular Models in Europe* (RELIGARE 2013), som omhandler forholdet mellem religion og sekularisme i Europa. Men først skal vi se på, hvad der menes med kulturkristendom.

Kulturkristendom

Vi beskriver gerne danskernes form for kristendom som 'kulturkristendom'. I kapitel 2 berørte vi kort dette i præsentationen af de fem centrale, religionsfaglige begreber. Her går vi tættere på, hvad begrebet kulturkristendom nærmere dækker over. Der findes ikke en entydig definition på, hvad kulturkristendom er, men almindeligvis taler man om kulturkristendom som det forhold, at mange medlemmer af den danske folkekirke meget sjældent eller aldrig deltager i den almindelige gudstjeneste om søndagen, men ofte kun frekventer kirken ved særlige lejligheder – fx dåb, konfirmation, bryllup og begravelse, jf. begrebet 'vicarious religion'. Humanistisk Samfund har i nogle år tilbudt ceremonier på et ikke-religiøst grundlag som et alternativ til kirkenes religiøse ritualer, men der har ikke været stor søgning til det. Ifølge formand **Ole Wolf** er kendskabet til foreningen begrænset, og den forestår fx kun seks-otte begravelser om året.

Man skelner gerne mellem kulturkristendom og kirkekristendom. De kulturkristne udgør langt størstedelen af kirkens medlemmer. Som nævnt deltager 10 % regelmæssigt i kirkens gudstjenester og kan derfor karakteriseres som kirkekristne. Hvordan forklarer man det store antal af kulturkristne i folkekirken? Er det forklaring nok, at man kun er medlem af kirken for at benytte sig af den ved livets store overgange? Formanden for Ateistisk Selskab **Kurt Bilsbo** vender tallene om, idet han hævder:

»Vi er i Ateistisk Selskab så grove at sige, at 80 % af Danmarks befolkning er ateister. Vi vender bøtten om. De traditionskristne er der, fordi det er en tradition. Hvis der virkelig blev stillet krav til dem, fx at de skulle til forhør hvert år fx i kristendom, så faldt de fleste nok fra. Og hvis de fandt ud af, hvor mange penge de egentlig betaler i kirkeskat og via skattebilletten, så ville de få et chok. Vi har en kirkeskatsberegner, hvor folk kan beregne deres kirkeskat«.

I vores sammenhæng er det interessante og vanskelige ved kulturkristendommen, at den på én og samme tid fylder og ikke fylder. Den amerikanske religionssociolog Phil Zuckerman, som vi introducerede til i kapitel 2, observerer i forbindelse med sit ophold i Danmark, at danskerne i forhold til religion er præget af en mangel på interesse, som han betegner som en »mild ligegyldighed« (Zuckerman 2008). Over for det kan man indvende, at denne milde ligegyldighed dog ophører i det øjeblik, nogen rører ved de folkekirkelige traditioner i institutionerne. »Hvorfor må vi nu ikke længere have vores juletraditioner i fred«, kan indvendingen lyde. Noget tyder på, at religion ikke fylder meget i den enkelte danskers bevidsthed, men traditioner fylder, og de fylder i institutionerne.

Om danskernes forhold til religion siger Hans Ravn Iversen, lektor i praktisk teologi: »Til daglig lever de fleste danskere, uanset deres individuelle tro, stille og roligt, som om Gud ikke er til« (Iversen 2012: 33). Imidlertid viser medlemstallet for den danske folkekirke, at mange, om end religion ikke fylder i deres dagligdag, alligevel vælger ikke at melde sig ud af folkekirken. Kristendommen og kirken har altså en særlig betydning som tradition og kulturel institution.

Man er en del af et fællesskab, hvor omdrejningspunktet er det kulturelle først og fremmest – og det mest synlige. Først i anden omgang er der tale om et religiøst anliggende. Det medfører, at begrebet kulturel selvfølgelighed, som vi ligeledes berørte i kapitel 2, er særligt aktuelt, når man retter blikket mod kulturkristendom. Lærere, forældre, elever etc. studser først over Lucia-optøget, når nogle føler sig ekskluderet ved handlingen eller sætter spørgsmålstegn ved den. Fastelavn er endnu et eksempel på en fest, som har kristen oprindelse, men hvor skikke som fastelavnsris, katten af tønden og udklæd-

Zuckerman

når der
pik, som
traditioner

1) som som
kultur

fællesskab om
mest religiøst
anliggende

1) kultur
2) religiøsitet
3) religiøsitet

ning på ingen måde minder hverken børn, forældre eller lærere om det religiøse udgangspunkt. Handlingen betragtes som en selvfølge. Ikke mange studser over julesalmerne, før end nogen prøver sig over at skulle synge 'Jesus'. På landets skoler er den etniske sammensætning meget forskellig, hvilket afstedkommer, at de vilkår, man skal forholde sig til, og de dilemmaer, man skal forsøge at løse, er meget forskellige. På nogle skoler kan man gøre, som man altid har gjort, for ingen sætter spørgsmålstegn ved det. På andre skoler er mange folkekirkelige traditioner blevet udfordret inden for de seneste ti år. Og på visse skoler i de store byer har traditionerne ændret sig væsentligt på grund af en elevsammensætning, hvor op til 80 til 90 % af eleverne har en anden etnisk baggrund.

Religion eller tradition?

Som vi har set, så peger religionssociolog Sidsel Vive Jensen på, at mange skoleprofessionelle ikke anskuer de folkekirkelige traditioner i skolen som religion. Religion er jo en privatsag, og skole og kirke er adskilte, tænker de. I det følgende skal vi se nærmere på, hvilke tanker og overvejelser de forskellige interviewpersoner gør sig om den årlige juleafslutning.

Martin Gredal er souschef på Mørkhøj Skole. Mørkhøj Skole har ca. 25-27 % elever med muslimsk baggrund, hvilket skolen tager hensyn til på forskellig vis. Fx serverer kantinen ikke svinekød, og ledelsen og lærerne er meget opmærksomme på at gå i dialog med forældre med muslimsk baggrund, når det handler om deltagelse i centrale, sociale arrangementer, fx lejrture. Gredal betoner endvidere, at det er vigtigt, at eleverne på skolen føler, at de er en del af et »vestligt kulturelt fællesskab«, hvorfor skolen har valgt at markere de kristne højtider. »Til jul går vi i kirke, og det gør vi for at vise indholdsmæssigt, at vi tager del i et fællesskab, der er en del af dansk kultur«. Mørkhøj Skole anvender Mørkhøj kirke i forbindelse med juleafslutningen – en handling, som Gredal anser mere som en form for undervisning end en egentlig forkyndelse.

Mørkhøj Skole

juleafslutning
som "oplysnings"
møder "om"
voksne fællesskab

»Vi har en tradition omkring den højtid, som fylder meget i en dansk kulturel forståelse. Jeg opfatter det mest som værende en undervisning og en læring omkring, hvad højtiden går ud på. I det øjemed bliver det ikke en forkyndende handling, men nærmere en oplysende handling«.

Juleaflutningen i kirken giver eleverne en viden om det kristne budskab om julen, men det er ifølge ham op til den enkelte, om han/hun vil tro på det eller ej. Elever, der ikke ønsker at deltage, får mulighed for at opholde sig på skolen, imens de andre går til juleaflutning i kirken. På spørgsmålet om, hvorfor skolen tager hensyn til elever med muslimsk baggrund i forhold til maden i kantinen, men ikke fravælger juleaflutningen i kirken ud fra samme begrundelse, svarer Martin Gredal, at juleaflutningen kun finder sted én gang om året, hvorimod kosten er en væsentlig del af dagligdagen på skolen. Gredal er således et godt eksempel på en skoleprofessionel, der ikke betragter de folkekirkelige traditioner i skolen som religion. Når vi spørger nærmere ind til det, fortæller Martin Gredal, at han betragter religion som en personlig sag.

Katrine Blinkenberg, præst ved Mørkhøj kirke, er ikke i tvivl om, at der er tale om en julegudstjeneste og ikke en juleaflutning. Det er en religiøs handling, og der finder således forkyndelse sted. Hun understreger dog, at hun ikke ønsker at pådutte nogen noget, hvilket bl.a. kommer til udtryk i, at hun kan finde på at tage nogle forbehold, fx ved at sige: »Det kan godt være, ikke alle tror på det her«. Under gudstjenesten finder hun det altså naturligt at gøre tilhørerne eksplícit opmærksomme på, at ikke alle deler den evangelisk-lutherske tro. Adspurg om, hvorvidt hun mener, tro er en privatsag, siger hun:

»Troen er altid en privatsag, om du er i skolegården eller i kirkerummet. Men det er klart, at der foregår forkyndelse under gudstjenesten. Fx når jeg beder alle om at folde hænderne og bede fadervor eller lyser velsignelsen. Man kan selvfølgelig lade være med at deltage aktivt. Det vil være

hva mener?

synes det godt?

præst der
der hører

det samme, hvis man tog ud til en moske eller en synagoge og oplevede en gudstjeneste der. Når vi har arrangementer gennem skoletjenesten, så vejer jeg meget mine ord, men til julegudstjenesten med skolen, der formidler jeg mere frit. Det er der mere forkyndelse i«.

Ifølge Blinkenberg spiller Mørkhøj kirke en rolle i lokalområdet, hvilket også er med til at forklare, hvorfor Mørkhøj Skole benytter sig af kirken ved juletid. Der er i Mørkhøj en »[...] en bevidsthed om, at der er en sammenhæng mellem folkeskole og folkekirke. At det er godt at finde ud af, hvad man kommer af, også selv om man ikke nødvendigvis er kristen eller folkekirkekristen. Det er noget kulturkristendom, man kan få ind på den måde – altså at vi har noget tilfælles her i Danmark omkring folkekirketraditionen«. Blinkenberg tolker altså handlingen som et kristent ritual, som også appellerer til de kulturkristne. Dette underbygges af den udbredte tradition for, at familierne går i kirke juleaften.

På Enghavegård Skole, der ligger et stenkast fra Mørkhøj Skole, ser man meget anderledes på det. Skolen har ca. 20 % tosprogede elever, altså næsten samme tosprogsprocent som naboskolen, men her har man bevidst valgt kirkegang fra. Skoleleder **Annette Smidt** *Eng have Skole* forklarer:

»For nogle år siden fravalgte vi at gå i kirke som samlet skole. Det har vi bevidst valgt fra på Enghavegård Skole, fordi vi har haft nogle oplevelser af, at det var svært med de børn, der havde andre religioner end kristendommen. Vi ville simpelthen ikke have, at kirken forkyndte, og vi ville heller ikke have, at kirken velsignede børnene. Det synes vi var forkert. Vi havde egentlig sådan en samarbejdsaftale med kirken om, at vi var der i et fælles rum for at fejre noget, men så blev det i stedet til forkyndelse og velsignelse. Så besluttede vi, at det må være op til den enkelte klasse, om den vil deltage. På den måde blev det ikke noget, vi som skole pålagde alle at være en del af«.

magtfuldt
og nemt
hvor stærkt
var det
i 1990'erne

I modsætning til Martin Gredal har Annette Smidt Jørgensen altså oplevet juleafslutningen i kirken som forkyndende. Ifølge hende kan en skole godt samarbejde med den lokale kirke, men i så fald skal kirken lade være med at prædike og forkynde. Argumentet for ikke at deltage samlet som skole er, at elever med en anden religiøs baggrund end den kristne kan føle sig ekskluderet. Til gengæld åbnes der for, at den tidligere fælles tradition kan føres videre af enkelte lærere, som ønsker det, hvorved traditionen i en vis forstand individualiseres, altså gøres til et valg for den enkelte lærer.

Overrabbiner **Bent Lexner** kalder i første omgang juleafslutningen en »seance henne i kirken«. Direkte adspurg om, hvorvidt han ser arrangementet som en religiøs handling, svarer han: »I princippet mener jeg, at det, der foregår i kirken, har noget religiøst over sig, men jeg er på den anden side også sikker på, at når skolen tager en juleafslutning, så er det mere et spørgsmål om et kulturelt samlingspunkt«. Et svar, der tyder på, at han mestendels betragter handlingen som kulturkristendom. At skolen holder juleafslutning har Lexner intet imod. »Man skal sige til de muslimske elever og til de jødiske elever, at vi laver en seance inde i kirken, vi vil meget gerne have jer med, men vi har forståelse for, hvis jeres forældre synes, at det er en dårlig idé«. Så længe, der er tale om en almindelig dansk folkeskole, der er præget af dansk kultur og kristendom, er handlingen helt fin, siger han videre, men er der en klasse, hvor 80 % er muslimer og ikke ønsker at deltage, bør man overveje at gøre noget andet.

Imam **Abdul Wahid Pedersen** er helt klar i mælet i forhold til, hvad kirkens opgave er: Den skal forkynde. Adspurg om han vil anbefale muslimske forældre, at deres børn deltager i en sådan julegudstjeneste, svarer han: »Ja, det ser jeg ikke noget problem i. Det er ikke noget, alle muslimer er enige med mig i. Mange er dybt uenige«.

Czesław Kozon, den katolske biskop, er enig med Lexner og Wahid Pedersen i, at det er ok med julegudstjenesten, så længe en gennemsnitsfolkeskole har et flertal af elever, der er medlem af folkekirken, og så længe der er mulighed for fritagelse for eleverne med en anden religiøs observans. Der er intet kontroversielt i for en katolik at deltage, siger han videre, for »[...] det er jo samme juleevangelium. Det er ikke anstødeligt for en katolik og bringer ikke vedkommendes tro i fare«. Dog understreger han, at man som kato-

lik ikke må deltage i nadveren til en luthersk gudstjeneste, hvilket heller ikke er aktuelt ved en julegudstjeneste.

Københavns biskop, **Peter Skov-Jakobsen**, finder det helt naturligt at tage børnehaver og skoleklasser med over i kirken til juleafslutning. »De skal også hen og synge de rigtige julesalmer, som de er, og ikke som de er politisk korrekset af en eller anden, som mener at vide, hvad der kan stå i en salme, for at man kan synge den som sekulær«. Hvis man vil forbyde det, så bliver sekularismen ifølge Skov-Jakobsen fundamentalistisk. Han fortæller, at da han var præst i Holmens kirke, kom Den Classenske Legatskole til julegudstjeneste, om end 40 % af eleverne var af anden etnisk herkomst.

Ole Wolf fra Humanistisk Samfund påpeger, at der er forskel på at betragte og praktisere. Han siger: »Det er fint at besøge en kirke for at se, hvad der foregår. Og man bør ikke kunne gå igennem sin skoletid, uden at man på et tidspunkt har besøgt en kirke og en moske. Men man skal ikke ureflektet gå ind i kirkerummet og deltage i en gudstjeneste og synge salmer, for i så fald lærer man, at det er det naturlige, og så handler det ikke længere om dannelse«.

Mikael Rothstein mener, ligesom Wolf, at skolen skal afstå fra at tage elever med til religiøse arrangementer. At besøge kirker, moskeer og synagoger er til gengæld en god idé. Balancen er her afgørende, siger han. »Balancen kan forekomme tosset, det forstår jeg godt, men den er faktisk vigtig: Ved at deltage i ritualerne placeres eleverne i en religiøs virkelighed, som de ikke nødvendigvis trives med. Det kan virke intimiderende og krænkende, enten fordi man selv har en helt anden religion, eller fordi man netop ingen har og ikke ønsker at deltage i den slags«.

Jonas Christoffersen fra Institut for Menneskerettigheder mener ikke, at man fra politisk hold skal forbyde juleafslutninger i kirken. Han siger: »Så længe børnene ikke bliver tvunget til at bede eller indgå i en egentlig religiøs handling, og så længe de kan holde sig fri af juleafslutningen i en kirke, så er det ikke et problem«. Han siger endvidere, at skolens deltagelse er uproblematisk, så længe præsten ikke forkynnder evangeliet. Et generelt forbud er han som nævnt imod, og det må derfor være op til den enkelte skole sammen med forældrene at beslutte, om eller hvordan man vil gøre det. »Kirken er så stor en del af vores samfund. Det synes jeg er naturligt, så længe

*betragte
heller end
deltage*

det foregår på en nogenlunde fornuftig måde«. Det er vigtigt, at forældre kan fravælge børnenes deltagelse i juleaflutningen. I forhold til sine egne børn siger han: »Jeg ville sige til mine døtre: 'I behøver ikke folde hænderne, for I behøver ikke lade som om, at I beder, når I ikke beder. Men I skal rejse jer op, når der bliver læst op af den helige tekst, for det gør man'«.

Men hvad mener undervisningsminister **Christine Antorini** om julegudstjenesten? Vi spurgte hende, om man i Danmark skal gøre som i Sverige, hvor mange skoler ikke længere holder juleafslutning i kirken. Til det svarer hun:

»Det synes jeg er noget pjat. Ikke-forkyndende religions-undervisning er jo også at lære om de forskellige skikke og traditioner. Om det så er en gudstjeneste eller en moske, eller hvad det er for nogle centrale bønner eller salmer – det er jo en del af det, man skal lære om. Men det er noget andet, hvis man bliver sat til at bede bønner som en del af en forkyndelse. Vi har diskussionen i forbindelse med nogle få skoler, hvor man ved morgensamling skulle bede fadervor. Det er en religiøs handling, og derfor blev det en principiel diskussion, selvom det handlede om få skoler. At bede bønner hører ikke til i den danske folkeskole. Det ville betyde, at nogle elever skulle kunne blive fritaget for morgensamlingen. Det er ikke rimeligt, at man skal fritages fra det fælles skab, som morgensamlingen er. Men det er noget andet, at man, som en del af det at skulle lære om de kristne skikke, skal til en gudstjeneste«.

I svaret skelner Antorini ikke mellem skolens religionsundervisning og det, at skolen vælger at gå til juleafslutning i kirken. Da vi spørger ind til, om det er i orden, at en skole tilrettelægger en afslutning i kirken, svarer hun:

»Det synes jeg ligger helt inde for skiven, og det kan en skole selvfølgelig gøre, men igen, med mulighed for fritagelse. Jeg kan godt lide den meget pragmatiske tilgang, vi har, til at få flest mulige til at prøve at være en del af det fælles og prøve noget af det fælles. Der er jo også rigtig mange af

de muslimske forældre, der synes, at deres børn skal have kristendomsundskab i folkeskolen, fordi de synes, at det er en værdi, at deres børn lærer det, der er en del af det fælles grundlag i landet. Men der skal være mulighed for fritagelse, hvis det er det, man vil«.

Adspurgt om hun ser en sådan julegudstjeneste som en forkyndende handling, siger hun:

»Når man deltager i en julegudstjeneste, så er det jo en forkyndende handling, man overværer. Man skal kunne lære som en del af undervisningen, hvad en forkyndende handling er. Men der skal være mulighed for fritagelse. Men langt de fleste forældre lader deres børn deltage. Det er jo nyttig viden for børn at få med – uanset deres religion«.

Hvis man skal kunne sige noget samlet ud fra vores samtaler med interviewpersonerne, så tegner der sig måske et billede af, at religiøse mennesker fremtræder som meget bevidste om andre religiøse menneskers behov for rummelige rammer. Hverken fra katolsk, jødisk eller muslimsk hold er der blandt vores interviewpersoner indvendinger imod, at skolen tager eleverne med over i kirken til julegudstjeneste. Forklaringen kan være, at religiøse mennesker i udgangspunktet accepterer religiøse manifestationer, også selvom det er en anden religion, der udfører – i dette tilfælde en gudstjeneste. Det kan hænge sammen med, at der hos de religiøse hersker en almindelig accept af vigtigheden af religiøse handlinger.

Flere af interviewpersonerne betoner forskellen mellem at deltage i en religiøs handling og det at besøge en kirke eller en moske etc. »En vigtig balance«, kalder **Rothstein** det. Interessant i den sammenhæng er, at nogle af fortalerne for juleaafslutningen i kirken netop ikke ser deltagelse som en religiøs handling. Ifølge **Gredal** er det op til den enkelte om man vil tro på det, der sker i kirken, eller ej. Der sker altså ikke noget ved at sidde på kirkebænken, om end præsten forkynder evangeliet eller lyser velsignelsen. Det er et gennemgående synspunkt, at det handler mere om kultur og tradition end om religion. Handlingen ansues altså som en kulturkristen handling. Det

interessante spørgsmål er, hvorvidt en kulturkristen handling er forkyndende. Både **skolelederen fra Enghavegård** og **Jonas Christoffersen** fra Institut for menneskerettigheder mener, at præsten skal afstå fra at forkynde i forbindelse med skolens juleafslutning i kirken. Et synspunkt, præst **Katrine Blinksberg** ikke delte. Og man kan spørge, om det er en konsekvens af den udbredte kulturkristendom eller snarere en konsekvens af, at religion er blevet privatiseret, at man tænker sig, at en gudstjeneste skal være uden forkyndelse.

To skoleprofessionelle tendenser støder sammen i spørgsmålet om juleafslutning i kirken, nemlig sekularisme og kulturkristendom. Det interessante ved det sammenstød er, at der i den førstnævnte position ligger en meget specifik afstandtagen fra religion, og at der i den sidstnævnte position ligger et fokus på at bevare en tradition og en historie, som samfundet bygger på.

Som vi har set, ræsonnerer de to skoleledere fra de to naboskoler, Mørkhøj Skole og Enghavegård Skole helt forskelligt. Hvor **Martin Gredal** taler om indlemmelse i et vestligt fællesskab, lægger **Annette Smidt Jørgensen** vægten på, at julegudstjenesten kan opfattes som en ekskluderende handling. De forskellige svar viser de forskellige tolkningsmuligheder, og de viser også, hvordan skolen står i en brydningstid, hvor man på den ene side understreger, at skolens formål er at gøre eleverne fortrolige med dansk kultur, herunder kristendommen, men på den anden side fremhæver, at skolen står med nogle udfordringer i forhold til kulturel og religiøs mangfoldighed, herunder spørgsmålet om inklusion og eksklusion. Det monokulturelle og det multikulturelle står side om side, og det giver sig ofte udslag i, at man på nogle områder ændrer ellers meget fastgroede vaner, fx ved ikke at servere svinekød i kantinen, mens man på andre områder betoner vigtigheden af at videreføre vaner og traditioner.

At give hånd eller ej?

En af de store mediehistorier i sommeren 2013 handlede om et håndtryk, der ikke fandt sted, mellem en kvindelig HF elev og en muslimsk censor. Avisen Berlingske Tidende ridsede dengang sagen således op:

»Michala Mosegaard fik et chok, da hun forleden tjekkede intranettet på Herning HF og VUC, hvor hun i disse uger har mundtlige eksamener. [Hendes lærer informerer:] 'Vores censor har meddelt, at han ikke ønsker at give hånd til kvinder. Så det vil nok være en god idé ikke at forsøge at give ham hånden. I hvert fald er I nu advarede, så I ikke i eksamenssituationen bliver forvirrede over det. Held og lykke med eksamen'« (Berlingske Tidende 2013).

Kvinden bad om en anden censor, men blev ikke imødekommet. Hun valgte at fortælle medierne om sine oplevelser, der efterfølgende afstedkom en heftig debat om, hvorvidt man som muslimsk, mandlig censor af religiøse årsager kan lade være med at hilse på kvinder ved at give hånd. Sagen endte i Ligebehandlingsnævnet og udløste i februar 2014 en erstatning på 2.500 kr. til forurettede. Nævnet vurderede, at der var tale om chikane på grund af køn. Sagen har været debatteret i mange medier og skriver sig dermed ind i de mange verdibatter, der har præget den offentlige debat siden begyndelsen af det nye årtusinde.

Vi spurgte nogle af vores interviewpersoner, om det er problematisk for en dansk folkeskole at ansætte en mand, der grundet sin religion ikke vil give hånd til kvinder. Det skal understreges, at alle interviewpersonerne (på nær Christine Antorini) på det tidspunkt, de blev interviewet, ikke kendte ligebehandlingsnævnets afgørelse. Souschef **Martin Gredal** svarer: »Helt konkret ville jeg ikke acceptere, at man ikke vil give hånd, så det ville jeg bede vedkommende om at gøre«. At være lærer er et stillidshverv, siger han videre, og der er nogle koder, man bliver nødt til at acceptere, bl.a. at være imødekomende over for forældre og børn. Religionsforsker **Mikael Rothstein** er også imod, at skolen ansætter en mand, der ikke vil give hånd til kvinder. »Det nytter ikke«, lyder svaret, og han tilføjer: »Jeg går ind for ligestilling. Hvad han gør derhjemme, er jeg ligeglad med, men i offentlige skoler er det noget skidt at signalere forskel på kønne«. Biskop **Peter Skov-Jakobsen** finder det heller ikke problemfrit:

»Den mand må i hvert fald gøre sig meget klart, at han har et problem med at gøre sig selv socialt acceptabel i et dansk samfund. Det bliver han nødt til. Han bliver nødt til at overveje, hvordan han får sine kvindelige kolleger til at forstå, at det kun er, fordi de er kvinder, at han ikke vil hilse. Og at det ikke er, fordi han har noget imod dem, eller fordi han har disrespekt for deres køn eller deres viden, eller at han i øvrigt anser dem for at være laverestående væsner. Det er hans problem i vores samfund. Det må han gå ind i med meget åbne øjne«.

Formand for Humanistisk Samfund, **Ole Wolf**, udtrykker også skepsis over for en sådan ansættelse:

»Som humanist går jeg ind for ligeberettigelse mellem kønnene. Derfor er det langt fra mit livssyn, når nogle vil hilse på kvinder på en særlig måde. Betyder det så, at kommunen ikke kan ansætte en person, der ikke vil give hånd til kvinder? Der handler det om en afvejning af, om den persons religion bliver praktiseret på en måde, som krænker andres livssyn. I hverdagen er problemet nok begrænset. Men i eksamenssituationen er det eleven, der er i centrum. Censor bør i den situation vise respekt for eleven i stedet for at flytte fokus og sætte sin egen religiøsitet i centrum ved ikke at ville hilse på en bestemt måde«.

To ting går igen hos de af vores interviewpersoner, der er modstandere af eller skeptiske over for at ansætte en mand, der ikke vil give hånd til kvinder. Det ene er henvisning til kønnenes ligestilling, altså en rettighedsbaseret position, den anden handler om kulturelle vaner, som man ikke kan fravige. Logikken er, at man som censor bør give hånd – også til kvinder, da det er sådan, majoritetskulturen gør.

Den katolske biskop, **Czesław Kozon**, har også svært ved at forstå traditionen med ikke at ville give hånd, men han mener, at det vil være svært at lovgive om det. Han finder spørgsmålet svært at besvare. Måske vil man kunne leve med det, hvis man ved det på forhånd, siger han. Kozon peger endvidere på, at det han anser for at være det

egentlige problem, nemlig islams kvindesyn, ikke vil være løst, fordi man tvinger en mand til at give hånd. »Det grunder i noget meget mere dybtliggende: altså synet på kvinder. Det bliver jo ikke forandret, hvis han retter ind, eller man måske endda tvang ham til at give hånd«. I forklængelse heraf siger han, at den katolske kirke også tidligere har haft, hvad han betegner som »et forkert syn på kvinder – et syn, som begrænsede kvinders muligheder i nogle kirkelige sammenhænge«, men at dette har forandret sig, bl.a. på grund af påvirkning fra det omgivende samfund.

Undervisningsminister **Christine Antorini** peger på, at man i Danmark har tradition for at give hånd. Hun siger: »Jeg ville som skoleleder tage en diskussion med den mand om, hvorvidt det nu er rimeligt. Om, hvorvidt det er nødvendigt. For her i Danmark giver vi hånd til hinanden som en helt almindelig måde at hilse på. Og jeg ville også personligt føle mig lidt stødt, hvis én ikke ville hilse på mig alene på grund af mit køn. Den diskussion synes jeg, at man skal tage«.

Folketingspræst **Katrine Blinkenberg** har selv prøvet, at mænd undlader at give hende hånd af religiøse grunde. Men i hendes tilfælde handlede det om mandlige præster inden for den danske folkekirke, der ikke vil give hånd til kvindelige præster iført præstekjole. De vil nemlig ikke anerkende, at kvinder kan fungere som præster. Hun deler i sagens natur ikke kristendomssyn med dem, der ikke vil give hånd til kvindelige præster, men hun vil gerne forsvare deres ret til ikke at give hånd, på samme måde som hun vil tage det roligt, hvis en mandlig muslimsk lærer ikke ville give hånd. Blinkenberg ser det ikke som et udtryk for kønsdiskrimination, men derimod som noget, der er kulturelt og religiøst bestemt, og som en forskellighed der skal være plads til i mangfoldighedens navn. Imam **Abdul Wahid Pedersen** mener, at det skal være op til den enkelte skole at beslutte, hvordan sådanne spørgsmål skal håndteres. Han nævner i den forbindelse, at han selv, i sin tid som skoleleder, havde en kvinde i niqab ansat. Det afgørende for ham var kvindens faglighed, ikke hendes påklædning. »Faglighed har jo ikke noget at gøre med måden, man klæder sig på«.

Hvad mener man i Institut for Menneskerettigheder? Direktør **Jonas Christoffersen** kan godt leve med en mandlig lærer, der ikke vil give hånd til kvinder. Selv om menneskerettighederne er universelle, så tager man på samme tid specielle hensyn til religion. Ifølge EU-regler må, understreger han, kirker i Europa fx godt udelukke de ansatte mænd i religiøse stillinger, så her må reglen om ligestilling vige. Han siger videre:

»I sagen med censoren har vi så en offentligt ansat, som har en religionsudøvelse, som forhindrer ham i at behandle eleverne kønsnæssigt lige. Der foreslår vi så, at en løsning kunne være, at han lod være med at give hånd til nogen. Og det var måske en meget udmærket løsning, hvis folk får det at vide forinden. Men i virkeligheden tror jeg også, det handler lidt om, at vi skal lære, at nogen har den grænse, og derfor giver de ikke hånd, og så skal man også lære at møde det. Det er jo meget sjældent, at vi møder det i Danmark. Når vi har gæster fra muslimske lande har vores kvindelige medarbejdere vænnet sig til at hilse høfligt, som man nu en gang gør. Men hvis man møder det, skal man lære at håndtere det. Hvis det var noget, vi mødte oftere, ville vi måske kunne hilse og sige: 'davs censor'«.

Jonas Christoffersens svar henleder tankerne på den udvikling og foranderlighed, som også hilseformer er underlagt. I Europa har vi desuden mange forskellige hilseformer, hvis begrundelse ikke kan hentes religiøst, men er karakteristisk for landet eller egnens kultur. Kindkys i Frankrig, faste håndtryk i Tyskland og Danmark og slappe håndtryk og afstand mellem personerne i Storbritannien. Og også for den enkelte gælder det, at en hilse er meget situationsbestemt og kan være omgærdet af usikkerhed, og det er flere årtier siden, at det faste håndtryk fik konkurrence af omfavnelse og kindkys i en meget bred gruppe af befolkningen (Djuliman og Hjort 2007: 43).

Lad os vende tilbage til sagen med censoren. Hvad handler den egentligt om? Der er en del bolde i luften. Et centralt tema er det konkrete sammenstød mellem to rettigheder: Retten til *religionsfrihed* og retten til *kønsligestilling*. Hvilken ret skal vige i det konkrete tilfælde?

Jonas Christoffersen hælder til, at religionsfriheden her vejer tungere end ligestilling mellem kønnene. **Mikael Rothstein** mener modsat, at retten til ligestilling må være mere tungtvejende end religionsfriheden. »Skik følge eller land fly«, lyder et ordsprog. »Sådan gør vi her, og du skal gøre, som vi er vant til at gøre«. Det synspunkt møder vi fx hos ministeren. At give hånd er ifølge **Antorini** den almindelige måde at hilse på i Danmark. Det handler yderligere om to af de centrale begreber, vi anvender her i bogen, nemlig religion som privatsag og sekularisering. Tanken om religion som privatsag er dominerende i Danmark, og mange har umiddelbart svært ved at forstå, hvorfor vedkommende ikke kan pakke sin religion væk, når han er ude som censor. Og så handler sagen om censoren også om områder, hvor man ikke har en klar lovgivning, eller ikke ønsker at lovgive. Der findes ikke en lov, der siger, at en censor skal give hånd ved eksamen; vi har altså med uskrevede regler og kulturelle koder at gøre. Men efter at der er faldet dom i den konkrete sag, hvor Ligebehandlingsnævnet fandt det kønsdiskriminerende og gav klager medhold, vil uddannelsesinstitutioner formentlig skulle overveje en ekstra gang, hvordan de skal håndtere, når en censor ikke vil give hånd.

Christine Antorini fortæller, at hun, i forbindelse med den konkrete sag fra juni 2013, undersøgte reglerne på dette område. Hun siger:

»Det er faktisk skoledelen, der skal sørge for, at der er en tryk situation omkring prøveafholdelsen. Alle eksaminander kan klage over prøveforløbet, men der var ingen der klagede over forløbet i den pågældende prøve. Derimod fik den kvindelige eksaminand, der havde klaget til Ligestillingsnævnet, medhold i, at der var tale om forskelsbehandling på grund af køn, når det for prøven var blevet oplyst, at censor ikke giver hånd til kvinder«.

Der er som nævnt ikke en lov, der forpligter en censor på at give hånd, men *uddannelsesinstitutionen* er forpligtet på at sikre trygge rammer for elever og studerende, når der afholdes eksamener. Som nævnt faldt der den 7. februar 2014 dom i sagen. Afgørelsen fastslår:

»Det fremgår af den besked, eleverne modtog forud for deres mundtlige eksamen, at censor ikke ønskede at give hånd til kvinder. Beskeden blev videreformidlet af læreren til eleverne på censors anmodning. Ligebehandlingsnævnet finder, at indholdet af beskeden er omfattet af ligebehandlingslovens regler om chikane. Klager får derfor medhold i klagen« (Ligebehandlingsnævnet 2014).

I dette kapitals sidste afsnit vil vi rette blikket mod spørgsmålet om, hvilken rolle den kristne kulturarv skal spille i den danske folkeskole.

Skolen og den kristne kulturarv

Som nævnt indledningsvis i dette kapitel har skolen til opgave at gøre eleverne fortrolige med dansk kultur, og af folkeskoleloven fremgår det videre, at kristendomskundskabsfagets centrale kundskabsområde er evangelisk-luthersk kristendom. I den forstand er folkeskolen en kulturkristen dannelsesinstitution. Dansk kultur er altså ifølge folkeskoleloven koblet til den danske folkekirkes evangelisk-lutherske kristendom. Vores interviewpersoner er ikke enige om, hvorvidt den danske folkeskole har til opgave at videreføre den kristne kulturarv.

Alle vil hævde, at den kristne kulturarv har spillet en rolle for det danske samfund og derfor skal være en del af skolens curriculum, men de er ikke overraskende uenige om vægtningen og udformningen.

»Det er vigtigt, den kristne kulturarv bliver videreført i folkeskolen. Det giver god mening, men når det er sagt, så er det vigtigt, at man har blik for de andre kulturer, der er i spil«. Således siger præst **Katrine Blinkenberg** om folkeskolens opgave. Og hun er ikke den eneste af vores interviewpersoner, der mener, at folkeskolen har til opgave at videreføre den kristne kulturarv. Biskop **Peter Skov-Jakobsen** finder det også af afgørende betydning, at skolen vedbliver med at påtage sig den opgave. Han siger:

»Hvis ikke skolen bliver ved med at videreføre den kristne kulturarv, så svinger den i forhold til, hvad der er vores historie. Og jeg synes også, at den svinger i forhold til, hvad der er vores fremtid. Men det er så her, vi kan blive meget uenige. Men man må ikke skabe uvidenhed om de væsentligste strømninger, som har fundet sted, for de kan hjælpe os til at forstå, hvorfor vi er blevet dem, vi er«.

Overrabbiner **Bent Lexner** har heller intet imod, at skolen viderefører den kristne kulturarv, men han er til gengæld ked af, at religionsfaget ofte får en stedmoderlig behandling. Han siger:

»Det eneste, jeg er imod, er, at man har set faget kristendom som et fag, hvor timerne skulle fordeles, når alle andre timer var fordelt, altså man skulle se, om der var en lærer, der manglede nogle timer. Det synes jeg er helt, helt urimeligt. På den måde er religionen blevet behandlet rigtig dårligt«.

Talsmand for Humanistisk Samfund **Ole Wolf** ser gerne, at skolen ikke fokuserer ensidigt på den kristne kulturarv, men sørger for at belyse de mange forskellige bidrag, der ligger til grund for vores velfærdsstat:

»Sådan som jeg ser det, er der ikke en opgave, der hedder 'at videreføre en bestemt kulturarv', men der er måske en opgave i at oplyse om de forskellige bidrag, vi har til vores kulturarv, hvilket også vil gøre det nemmere at foretage kritiske valg. Man hører ofte, at velfærdsstaten baserer sig på den kirkelige indsats i starten af 1900-tallet, og der var ganske rigtigt nogle kristne organisationer, der ydede en humanitær indsats. Men der var også mange socialdemokrater, der var med til at opbygge velfærdsstaten, og som så sig i opposition til noget kirkeligt. Og det er vigtigt at blive oplyst om fakta, da det danner baggrund for en selvstændig stillingtagen. Der er mange kilder til vores kultur i dag. Selvfølgelig er der kristendommen, men der er også oplysningstiden, industrialiseringen, arbejderklassen«.

den danske folkeskole er bærer af kristen kulturarv (Wolf, Peter Skov-Jakobsen, Antonini)

Religionsforsker **Mikael Rothstein** ligger på linje med Ole Wolf i dette spørgsmål:

»Det kristne er en del af det danske, men kun en del. Humanismen, demokratiet, opgøret med snærende autoriteter, frisindet og principperne om lighed bør være i front. Uddannelse til selvstændighed og demokrati er det centrale. Der bør altså ikke ske nogen opdragelse til kristendom – den slags må folk få i deres hjem og i de menigheder, de søger – men der skal naturligvis være undervisning om kristendom. Altså: ikke 'i', men 'om'. I den forstand skal Danmarks religionshistorie naturligvis være et emne for undervisningen, men ikke på en måde, så den serveres som naturlig eller selvfølgelig. Den skal ikke være teologisk og forkyndende, men kritisk og religionshistorisk«.

Undervisningsminister **Christine Antorini** plæderer for, at folkeskolen skal videreføre en dansk kulturarv, herunder kristendommen.

»Jeg synes, at folkeskolen skal videreføre den danske kulturarv. Og det er klart, at kristendommen jo bliver en del af den, fordi vi har en meget lang historie i forhold til kristendommen. Hvis vi kalder den for den kristne kulturarv, så reducerer vi, hvad den danske kulturarv er, for den er jo også historie, samfundsfag, filosofi. – altså alt det, der i ordets bredeste forstand har været med til, at vi er det Danmark, vi er i dag. Men spørgsmålet rammer jo ind i en værdipolitisk diskussion, for der er nogle, der ønsker, at der skal lægges særlig vægt på, at vi er en del af en kristen kulturarv. Det synes jeg, er forkert. Vi skal selvfølgelig diskutere, hvad det er for nogle rødder, der har betydet noget for os, herunder kristendommen, men vi skal passe på med ikke at glemme, at der også er andre sider af det, vi kalder 'dansk kulturarv'«.

Der er blandt vores interviewpersoner enighed om, at man ikke kan negligere den kristne kulturarv. Den kan altså ikke stå alene, men skal nævnes blandt andre strømninger, der også har betydning for Danmarks udvikling. Når det er sagt, så fornemmer man, som nævnt, en uenighed i forhold til vægtningen af den kristne kulturarv.

Vi skal nu afslutningsvis kigge nærmere på det europæiske forskningsprojekt *Religious Diversity and Secular Models in Europe* (RELIGARE) og dets anbefalinger i forhold til uddannelse. Forskningsprojektet er finansieret af Europa-Kommissionen.

RELIGARE's anbefalinger

RELIGARE anbefaler politikere at fremme tolerance og respekt for pluralisme i lovgivningen omkring uddannelse. For at nå dette mål skal uddannelsen omfatte elevers kompetencer til at genkende religioners og filosofiske livssyns rolle og betydning for den enkeltes liv og for samfundets historie og udvikling. På samme tid er det væsentligt, at elever på offentlige skoler beskyttes imod en tendentiøs påvirkning fra lærernes side. På den anden side skal der i vurderingen af lærernes rammer og muligheder i deres job tages hensyn til deres ret til ytrings-, samvittigheds- og religionsfrihed samt deres ret til at udtrykke deres religiøse eller filosofiske overbevisninger, dog således at eleverne på den anden side ikke bliver indoktrineret på en måde, som hindrer deres ret til tanke- og religionsfrihed (RELIGARE 2013: 6). Skolen som institutionel ramme bliver dermed et eksempel på, hvorledes der til stadighed må balanceres imellem fundamentale rettigheder som ligestilling og ikke-diskrimination overfor tanke-, samvittigheds- og religionsfrihed og desuden balancere hensyn til forskellige grupperes rettigheder, for selvom konteksten for så vidt er den samme, så er der forskel på elevens og lærerens rolle (ibid.: 10).

RELIGARE anbefaler EU's medlemsstater at overveje at nedsætte lokale, rådgivende råd, som giver anbefalinger med hensyn til religiøse symboler i skoler, således at hver situations særlige forhold og kontekst respekteres (ibid.: 9). I spørgsmål, der vedrører religion i form af fx religiøse symboler i det offentlige rum, skal to hensyn balanceres. Dels hensynet til religionsfrihed sammen med tanke-, ytrings- og samvittighedsfrihed, dels forpligtelsen på lighed, ligebehandling og ikke-diskrimination. Denne knivsæg balancerer mange lærere og skoleledere på, og ganske ofte udvikler der sig en tradition skridt for skridt og sag for sag. Denne måde at fastlægge skolens politik på er ikke nødvendigvis nogen dårlig idé, idet den rummer mulighed for at se nøje på de forskellige kontekster fra gang til gang

tydsk
på mange skole

og at tage hensyn til de mange forskellige aspekter ved sagerne. På den anden side kan det i dag være nødvendigt, at der er en klar holdning til disse forhold, således at elever og forældre ikke bliver drevet rundt i manegen, men ved, hvad de går ind til, når de vælger en bestemt skole. I projektets anbefaling til EU's medlemslande står der blandt andet:

»Training institutions should provide teachers with sufficient knowledge, skills and understanding to act in a respectful, impartial and professional way vis-à-vis the religious and philosophical convictions of students...« (ibid.: 7).

Her får læreruddannelsen præciseret sin opgave på feltet.

Vi har i dette kapitel fokuseret på skolens religiøse traditioner og på sager, der har med religion at gøre i relation til skolen – sager, der omhandler bl.a. religionsfrihed sat op imod ligestilling og ligebehandling. Ikke overraskende er der uenighed blandt vores interviewpersoner. Det er simpelthen et vanskeligt spørgsmål, hvilken rolle religion skal spille i den danske folkeskole. Og det kompliceres af rigtig mange faktorer. Overordnet kompliceres det af spørgsmålet om, hvilken rolle religion skal spille i et sekulariseret samfund. Vi husker de forskellige modeller for, hvordan religion kan udfolde sig i det offentlige rum: Der kan være tale om et offentligt rum, hvor majoritetsreligionen får lov at fylde, et religiøst neutralt rum blot for religion eller et multireligiøst rum, hvor alle religioner får lov til at fylde. Den danske folkeskole er mestendels et rum, hvor majoritetsreligionen får lov til at fylde, om end mange skoleprofessionelle og politikere alligevel anser skolen som værende religiøst neutral. Det er interessant. I vores præsentation af de fem centrale begreber i kapitel 2 så vi, at dette forhold kan skyldes den fejlslutning, at hvis noget altid har været på en bestemt måde, så bliver det automatisk moralsk neutralt – helt uden at nogen tager notits af det. Vi kaldte dette 'status quo-neutralitet'. Dermed peger vi altså på, at disse politikere og skoleprofessionelle måske overser den position, som evangelisk-luthersk kristendom har i skolen, fordi de simpelthen ikke umiddelbart genkender de situationer, hvori den udfolder sig, som religion. Dette forhold kan være problematisk, for hvad gør man, hvis

afslutningen
på mange
pædagogiske
næle (for at
få en mening)

man støder på vanskelige dilemmaer, som er rodfæstet i religiøse forhold, men ikke genkendes og imødekommes som noget sådant?

I bogens sidste kapitel »Det professionelle skøn« vil vi komme med nogle forslag til, hvad den professionelle lærer kan gøre, når de religiøse dilemmaer trænger sig på.

Litteratur

- Berlingske Tidende (2013): 'Censor nægter at give hånd til kvindelige elever': <http://www.b.dk/nationalt/censor-naegter-at-give-haand-til-kvindelige-elever>, læst den 31. marts 2013.
- Djuliman, Enver og Lillian Hjorth (2007): *Bygg broer, ikke murer. 97 øvelser i menneskerettigheder, flerkulturell forståelse og konfliktløsning*, Oslo: Humanist forlag.
- Haarder, Bertel (2006): »Kristendom, skole, politik og Muhammed«, i *Fyens Stiftsbog*, s. 16-22.
- Hauge, Hans (2013): *Danmark, Århus: Aarhus Universitetsforlag*.
- Iversen, Hans Ravn (2012): »Sekulariseringens betydning – og religionens beskaffenhed i Danmark i dag«, i *Religionsvidenskabeligt tidsskrift* 58/2012, s. 33-49.
- RELIGARE (2013): *Religious Diversity and Secular Models in Europe: Innovative Approaches to Law and Policy. Ongoing project*: http://www.religareproject.eu/?q=system/files/RELIGARE_WP5_POLICY%20BRIEF_March2013-1.pdf
- Thejsen, Thorkild (2009): »Kampen om folkeskolens formålsparagraf. Folkeskolens formålsparagraf fra 1814 til 2006«, København: Folkeskolen. <http://www.folkeskolen.dk/~Documents/41/55841.pdf>
- Ligebehandlingsnævnet (2014): 'Ligebehandlingsnævnets afgørelse nr. 16 / 2014': <http://www.ligebehandlingsnaevnet.dk/naevnsdatabase/afgoerelse.aspx?aid=1356&type=Resume>, læst den 31. marts 2014.
- Undervisningsministeriet (2010): *Bekendtgørelse af lov om folkeskolen, LBK nr. 998 af 16/08/2010*, <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=133039&exp=1>, læst den 31. marts 2014.
- Zuckerman, Phil (2008): *Samfund uden Gud*, Århus: Forlaget Univers.